

С. В. Кульчицький

Науковий комунізм

«НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ» – вчення про комунізм, яке К. Маркс і Ф. Енгельс назвали науковим, щоб відрізнити його від утопічних поглядів попередників; навчальна дисципліна, яку викладали від 1963 і до кінця «перебудови» у вищих навчальних закладах СРСР. Контури комунізму як «світлого майбутнього» людства були окреслені основоположниками марксизму в 2-й пол. 1840-х рр.: напередодні європ. революції 1848–49 з'явився програм. твір К. Маркса і Ф. Енгельса «Manifest der Kommunistischen Partei» («Маніфест комуністичної партії»), в якому суть осн. ідеї майбут. комунізму полягала у знищенні приват. власності. Цей рев. акт у їхньому розумінні означав припинення експлуатації людини людиною, перетворення товарів на продукти і заміну товарообороту в грош. формі на вільному ринку централізов. розподілом продуктів. Вони вважали, що після знищення приват. власності шляхом націоналізації або усупільнення виникне заг.-нар. власність на засоби виробництва. Здійснити ці перетворення належало пролетаріатові, який мав встановити свою диктатуру (див. Диктатура пролетаріату). Однак пролетаріат (як і нація або суспільство) був аморф. спільнотою, що не мала ієрархізов. структурованості, а соц.-екон. перетворення могли здійснювати тільки спільноти, що мали структуру – держави або партії. Диктатуру, за якої ставала можливою «експропріація експропріаторів», мала здійснювати пролетар. держава, а не пролетаріат. Отже, приватна власність не знищувалася, а переходила у володіння, користування і розпорядження такої держави. В уявленні К. Маркса і Ф. Енгельса знищення приват. власності не призводило до автомат. запровадження комунізму: необхідний був перехід. етап, коли власність на засоби виробництва переходила до пролетар. держави. Проте навіть через три десятиліття після появи «Маніфесту...» у праці «Anti-Dühring» («Анти-Дюрінг») Ф. Енгельс не зміг пояснити механізмів трансформації власності пролетар. держави в заг.-народну. В цій праці пролетаріат є дійовою особою з головою та руками, а народжена в його середовищі держава – «засинаючим» ефемер. утворенням. У Зх. і Центр. Європі після революцій 1848–49 «Маніфест...» втратив свою актуальність: жодна впливова політ. сила, не бажаючи підкреслювати негайну готовність до рев. дій, не оголосила себе комуністичною. Соціалісти, у середовищі яких набув поширення марксизм, назвали себе соціал-демократами, тим самим наголошуючи на відданості ідеям демократії та соц. реформам. 1875 на об'єднавчому з'їзді нім. соціалістів у м. Гота створ. С.-д. партію Німеччини. К. Маркс

висловив зауваження до її програми, але з'їзд їх відхилив. Праця «Kritik des Gothaer Programms» («Критика Готської програми», уперше опубл. 1891 Ф. Енгельсом) містила низку тез, що деталізували комуніст. утопію К. Маркса. Йшлося насамперед про поділ комунізму на дві фази: першу з них він назвав популярним тоді терміном «соціалізм», другу – «повний комунізм». Обидві фази, на його думку, різнилися не за ознакою виробництва матеріал. благ, а лише за принципом їхнього розподілу. Перехід соціалізму (К. Маркс не використовував термін «будівництво», а перехід від однієї суспільно-екон. формації до ін. вважав природно-істор. процесом) пов'язував із ліквідацією приват. власності, товарно-грош. відносин і вільного ринку. Разом з тим він вважав, що при соціалізмі мусить панувати той же принцип, як при обміні товар. еквівалентами – «кожному за працею», при повному комунізмі – «кожний – по здібностям, кожному – за потребами».

Утопіч. комуносоціалізм К. Маркса і Ф. Енгельса став реальністю, коли В. Ленін сформулював доктрину більшовизму. Він заявив про себе як прибічника рев. марксизму доби «Маніфесту...» і затаврував соціал-демократів, які відмовилися від ідей комунізму, тому що прагнули класового миру, а не війни. Після повернення з еміграції у квітні 1917 В. Ленін поставив перед однодумцями завдання завоювати політ. владу, перейменувати партію з с.-д. на комуніст., затвердити комуніст. парт. програму, створити державу-комуна і, спираючись на неї, здійснити комуніст. перетворення. На відміну від поперед. революцій, в Росії у 1905 і 1917 стихійно виникали органи рев. самодіяльності нар. низів – ради робітн. і солдат. депутатів. Вони перебували на позиціях класової війни, проголошували гасла «Фабрики – робітникам!» і «Землю – селянам!». Робітники вимагали приватизації підприємств трудовими колективами, селяни – зрівнял. поділу орних земель. В умовах війни вплив солдат. рад на рев. події виявився вирішальним. Тогочасні армій. підрозділи складали переважно мобілізовані селяни, які ще пам'ятали кріпацтво своїх дідів. Під час революції 1917 В. Ленін зробив ставку на ради. Він планував передати їм всю владу, попередньо витіснивши з них конкуруючі партії, наповнити їх більшовиками та співчуваючими безпарт. депутатами і, зберігаючи організац. відокремленість рад і своєї партії, перетворити обидві в одну політ. силу. Внаслідок цього мала утворитися держава-комуна, або держава комуни, як він називав її, з двома паралел. вертикалями влади – парт. і радянською. Незалежна від виборців парт. вертикаль отримала функції диктатури під назвою «диктатура пролетаріату», а залежна від них рад. – функції поточ. управління. Персонал. склад рад визначали на виборах, контрольованих більшов. парткомаами. Партію будували на засадах демократ. централізму (див. Демократичного централізму Принцип) із цілковитою підпорядкованістю нижчих за ієрархією ланок вищим. Тому диктатор. влада була зосереджена у вождів, а партія поглинула державу. Зумовлена гаслами «Маніфесту...» експропріація великих власників не призвела до появи утопіч. заг.-нар. власності, оскільки власність зрощеної з більшовиками пролетар. держави опинилася не у робітників і селян, які обирали ради, а в руках вождів, які цю державу контролювали. Верховний вождь більшовиків не сумнівався в тому, що здатний оволодіти радами. Нар. низи сповідували

зрозумілий у країні з гострим соц. протистоянням стихій. екстремізм, а партія поклала в основу своєї доктрини рев. марксизм, що вимагав знищити експлуататор. класи. З метою захопити контроль над радами В. Ленін приховав свої плани зі створення на селі великого машин. виробництва у вигляді радгоспів і комун. Він почав вимагати зрівнял. розподілу орних земель і цим здобув прихильність рад солдат. депутатів. Привласнюючи гасло робітн. рад «Фабрики – робітникам!», В. Ленін приховав, що мова йде про передачу підприємств державі-комуні, натомість після зміцнення при владі затаврував спроби робітників приватизувати свої підприємства як небезпечний для держави анархо-синдикалізм (див. Анархізм).

Прихід більшовиків до влади у жовтні 1917 внаслідок перевороту, що в рад. добу назвали Велика Жовтн. соціаліст. революція, означав, що рос. суспільство втратило суверенність, здобуту після повалення самодержавства. Суверенна влада в її диктатор. формі перейшла до вождів більшов. партії. З метою встановити однопарт. систему правління і контролювати склад рад більшовики негайно створили новий інститут – органи держ. безпеки (див. ВЧК–ОГПУ, ВУЧК–ДПУ). Нова влада визначала себе як рад. і робітничо-селянська. Ради дійсно формували з представників робітн. класу та селянства, їм справді належала держ. влада, але не диктатура. Щоб переконати суспільство в демократичності такої влади, у першій рад. конституції 1918 жодним словом не згадано про існування ленін. партії. Однак вожді не задовольнилися політ. диктатурою, співмірною з владою царя-самодержця. Вони бажали доповнити її екон. диктатурою. В. Ленін використав теорію рев. марксизму для того, щоб експропріювати суспільство, тобто позбавити громадян приват. власності на засоби виробництва. Володіння, користування і розпорядження ними забезпечували суспільству екон. суверенітет й одночасно ставили державу в залежність від громадян, й, насамперед, від осн. маси рад. насел. – селянства. Маніпулюючи гаслом побудови соц.-екон. ладу з розподілом матеріал. благ за потребами, вождь більшовиків розпочав навесні 1918 комуніст. штурм. «Н. к.» К. Маркса був утопією, проте рад. держава-комуна – реальністю. За роки ленін. (1918–20) і сталін. (1929–32) штурмів створ. могутню і незалежну від свого суспільства державу. Основоположники марксизму сподівалися, що у результаті рекомендованих ними перетворень держава «засинатиме». Натомість «привид комунізму», що блукав Європою в серед. 19 ст., матеріалізувався в монстра, силове утвердження якого в 20 ст. супроводжувалося загибеллю в усьому світі до 100 млн осіб.

Під «Н. к.» заклали науковоподібне підґрунтя, відповідно до якого ця дисципліна була орієнтована на вивчення суспільства, що нібито мало функціонувати за формулою «кожний – по здібностям, кожному – за потребами». Однак насправді ніхто з ідеологів КПРС не ставив завдання конкретно показати, як могло б існувати суспільство, якби дотримувалося цієї утопіч. формули. Всі вони зосереджували увагу на глорифікації вже відомого «істор. досвіду КПРС» з метою обґрунтувати «неминучість загибелі капіталізму і перемоги комунізму в усьому світі». Всупереч назві «Н. к.» був «наукою» і навч.

дисципліною, оберненою в минуле, а не в майбутнє. Його поява пов'язана з прийняттям нової програми на XXII з'їзді КПРС у жовтні 1961, що обіцяла рад. народу побудову комуніст. суспільства впродовж 20-ти р. На Всесоюз. нараді завідувач кафедри сусп. наук гол. ідеолог КПРС М. Суслов 30 січня 1962 поставив завдання запровадити у викладанні ВНЗів новий самост. курс основ «Н. к.». За короткий час в АН СРСР і академіях наук союз. респ. з'явилися підрозділи «Н. к.», а у ВНЗах – відповідні кафедри. 27 червня 1963 новий курс увійшов до навч. планів. У листопаді 1967 керівництво КПРС відмовилося від поспіш. обіцянки М. Хрущова побудувати комунізм за 20 р., натомість Л. Брежнєв висунув концепт розвиненого соціалізму тривалістю в кілька десятиліть із розподілом матеріал. благ за працею, хоча ця теор. новація не позначилася на долі «Н. к.». Завдяки зусиллям суспільствознавців концепт «розвиненого соціалізму» обростав науковоподіб. законами і категоріями, після чого був канонізований у «конституції розвиненого соціалізму», ухваленій під час 70-річного ювілею більшов. перевороту. Викладання комплексу сусп. наук у ВНЗах тривало 5 р. (10 семестрів) і відбувалося у такій послідовності: історія КПРС (1–4 семестри), марксист.-ленін. філософія (4–6), політекономія (6–8), основи «Н. к.» (9–10). В останні роки «перебудови» каф. «Н. к.», щоб врятувати від звільнення викладац. кадри, перепрофільовано на викладання політології. Їм разом із студентами доводилося у прискореному темпі оволодівати азами цієї «бурж.» науки.

Бібліографічний опис:

Науковий комунізм / С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-70648>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).